

Капліна О.В.,

*доцент кафедри кримінального процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

У кримінальному судочинстві дотримання прав людини має свій специфічний зміст. Проте необхідно зазначити, що пріоритетною проблемою правової думки тривалий час був захист прав і законних інтересів підозрюваних, обвинувачених (підсудних, засуджених), але такому суб'єкту кримінально-процесуальної діяльності, як потерпілий від злочину, не приділялось належної уваги, тоді як "проблема жертв злочинів – одна з кричущих у всій історії людства, і вона одержує зовсім неадекватне відображення у кримінальному судочинстві, яке здійснюється ім'ям держави"¹. Дійсно, через публічність кримінального судочинства потерпілий "ввіряє" захист свого інтересу державі, проте його правове положення в кримінальному процесі повинне визначати гармонійне поєднання публічних і диспозитивних засад.

Реформування національного законодавства неможливе без урахування відповідного досвіду міжнародної спільноти. Вставши на демократичний шлях розвитку і визначивши як завдання побудову правової держави, Україна повинна сприйняти глибоко гуманістичні цінності, які набули статусу загальновизнаних норм і стандартів у сфері захисту прав людини, у тому числі і потерпілих від злочинів, і імплемувати найпрогресивніші з них у свою правову систему. З огляду на це набуває особливого значення зіставлення, аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства і норм міжнародного права, а також приведення у відповідність національного законодавства з тими зобов'язаннями, які взяла на себе Україна при ратифікації міжнародних угод по захисту прав і свобод людини в кримінальному судочинстві.

Особливості процесуального статусу потерпілого в кримінальному судочинстві були предметом дослідження С. А. Альперта, В. П. Бож'єва, О. Д. Бойкова, І. М. Гальперіна, К. Ф. Гуценка, М. І. Гошовського, В. Г. Даєва, В. О. Дубрівного, І. І. Карпеца, В. М. Кудрявцева, Л. Д. Кокорева, О. П. Кучинської, О. М. Ларіна, В. З. Лукашевіча, М. М. Михеєнка, Я. О. Мотовіловкера, В. Т. Нора, І. І. Потеружі, Р. Д. Рахунова, В. М. Савицького, М. С. Строговича, В. С. Шадріна та інших вчених. Проте в умовах реформування кримінально-процесуального законодавства України проблеми процесуального статусу потерпілого все більше привертають увагу фахівців, що обумовлено необхідністю виконання державою обов'язку перед людиною у повному обсязі, прагненням забезпечити право потерпілого на судовий захист, поновлення порушених прав. Новий Кримінально-процесуальний кодекс України, ухвалення якого очікується найближчим часом, має не лише відповідати Основному Закону держави, але і на основі найпрогресивніших міжнародно-правових стандартів створити такі правозахисні механізми, використовуючи які громадянин, який постраждав від злочину, зможе реально відновити порушені права та законні інтереси.

Метою статті є аналіз міжнародно-правових документів, які містять найбільш прогресивні положення, пов'язані з захистом прав жертв злочинів, їх інтерпретація і формулювання на підставі

¹ Бойков А.Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и с учебной реформе 1990-1996 гг. – М., 1997. – С. 203.

проведеного дослідження пропозицій, спрямованих на удосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства і проекту Кримінально-процесуального кодексу України.

У чинному законодавстві відсутнє поняття “міжнародний стандарт”, у зв’язку з чим в юридичній літературі не склалося єдиного підходу до його визначення. Одні вчені вважають, що це “своєрідний кодекс прав людини в міжнародному праві”², другі, що “міжнародні стандарти в галузі прав людини – це міжнародно-правові, тобто такі, що впливають з норм міжнародного права, обов’язки держав”³, треті твердять, що “права людини неможливо імпортувати, оскільки в кожному суспільстві вони мають специфіку. Міжнародні стандарти – тільки бездушні форми, а змісту й духовності вони набувають у державному відокремленому суспільстві”⁴. Існує також думка, що хоча “основні права, свободи і обов’язки громадян встановлюються найвищими органами державної влади у формі конституційного закону ... вони не можуть бути вужчими за змістом від міжнародно-правових стандартів. Це – завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи”⁵. Наведені висловлювання певною мірою дають змогу дійти висновку, що сутність поняття “міжнародні стандарти” ще не є усталеною і дозволяє віднести вирішення цього питання до сфери науки. Водночас можна підтримати думку вчених, що стосовно кримінального процесу міжнародно-правові стандарти – це норми, які базуються на загальних принципах міжнародного права і регулюють відносини, що складаються у ході їх реалізації у різних сферах кримінального судочинства⁶. Міжнародні стандарти прав людини слід розглядати як прогресивне історичне надбання суспільного розвитку людства, що потребує вивчення, аналізу, усвідомлення та, нарешті, практичного використання у законодавчій діяльності.

Одним з перших наповнених глибоко етичним змістом документів, в якому вперше було звернено особливу увагу на жертв злочинів, була Конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів (підписана членами Європейської Ради 24 листопада 1983 р.)⁷. Вступ України до Ради Європи і можлива перспектива приєднання до Конвенції передбачає звернення до цього документа. Стаття 2 Конвенції закріпила необхідність відповідальності держави за шкоду, заподіяну особі в результаті вчинення щодо неї навмисних насильницьких злочинів, причому у розглядуваному документі підтримується ідея вибіркового відшкодування шкоди лише для певних категорій:

а) тим, кому внаслідок навмисних насильницьких злочинів була завдана істотна шкода фізичному стану або здоров’ю;

² Буткевич В. Г. Права людини в Україні // Політична думка. – 1993. - № 1. - С. 91.

³ Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии // Московский журнал международного права. – 1992. - № 3. – С. 38.

⁴ Шестакова Л. Н. Протокол № 9 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод // Вестник Московского университета. – 1992. - № 6. – С.46.

⁵ Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні // Право України. – 1992. - № 4. – С.9.

⁶ Див.: Мірошніченко Т. М., Семенов В. С., Хотенець В. М. Актуальні проблеми поняття, джерел та шляхів реалізації міжнародно-правових стандартів у сфері кримінально-процесуальної діяльності // Матеріали науково-практичної конференції “Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи”. 25 червня 1997 р., Київ / Упорядник Ю.М. Грошевий. – Х.: Право, 1998. – С.199.

⁷ Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью / Сост. Москалькова Т. Н. и др. – М.: Спарк, 1998. – С.81-85. Конвенція набула чинності 1 лютого 1988 р. Чотири держави – участниці Ради Європи (Данія, Швеція, Люксембург, Нідерланди) вже ратифікували Конвенцію і шість підписали (Франція, ФРН, Греція, Норвегія, Турція, Великобританія). Див.: Tsitsoura Aglaia Victims of Crim - Council of Europe and United Nations Instruments // Changing Victim Policy: The United Nations Victims Declaration and Recent Development in Europe, HEUNI publications no. 16, Helsinki, 1989. - P. 199 - 200.

б) тим, хто перебував на утриманні загиблих внаслідок злочину. Компенсація повинна відшкодувати принаймні: втрату заробітку, витрати на ліки і госпіталізацію, витрати на похорон, а також на забезпечення утриманців (ст. 4). Конвенцією також передбачено, що відшкодування шкоди здійснюється тією державою, на території якої вчинено злочин (ст. 3). Держави повинні вжити всіх заходів до того, щоб потенційним суб'єктам була надана повна інформація про порядок відшкодування заподіяної шкоди.

Дещо пізніше 29 листопада 1985 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою⁸. У ній, зокрема, підкреслюється, що до жертв злочину слід ставитися із співчуттям і поважати їх гідність, вони мають право на доступ до механізмів правосуддя та якнайшвидшу компенсацію за заподіяну їм шкоду відповідно до національного законодавства (п. 4). Декларація досить широко трактує поняття “жертви злочинів”. Під ними розуміють осіб, яким індивідуально або колективно була заподіяна шкода, включаючи тілесні ушкодження або моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальну шкоду або істотні обмеження основних прав, у результаті дій чи бездіяльності, що порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, у тому числі закони, що забороняють злочинне зловживання владою (п. 1).

У Декларації узагальнені найбільш прогресивні досягнення в галузі захисту прав потерпілих. Державам пропонується створити і зміцнити судові і адміністративні механізми, щоб забезпечити жертвам можливість одержувати компенсацію з допомогою офіційних або неофіційних процедур, які мали б оперативний характер, були б справедливими, недорогими і доступними, сприяти тому, щоб судові і адміністративні процедури відповідали потребам жертв злочинів. Це, зокрема, може бути досягнуто шляхом інформування потерпілих про їх права, обсяг і терміни проведення та хід судового розгляду кримінальних справ, а також шляхом забезпечення можливості висловлення і розгляду думок, побажань жертви на відповідних етапах судового розгляду у випадках, що стосуються особистих інтересів потерпілого; вжиття заходів по охороні його життя і забезпеченню безпеки його сім'ї, свідків з його боку, а також захисту від залякування і помсти (п. 6).

Одним з найважливіших прав потерпілого, передбачених в цій Декларації ООН, є право на відшкодування шкоди, яке здійснюється шляхом реституції та компенсації, причому в тих випадках, коли компенсацію неможливо одержати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів до надання фінансової компенсації: 1) жертвам, які внаслідок тяжких злочинів одержали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне або психічне здоров'я; 2) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично або психічно хворими в результаті такої віктимізації (п. 12). З метою якнайповнішого захисту прав жертв злочинів слід сприяти створенню, зміцненню і розширенню національних фондів для надання компенсації.

Принципове значення у справі захисту прав потерпілих мають документи ІХ Конгресу ООН (Каїр, 29 квітня - 8 травня 1995 р.) щодо запобігання злочинності і поведіння з правопорушниками. Значення цих документів полягає передусім у тому, що його учасникам вдалося подолати традиційний підхід до проблеми захисту прав людини, при якому переважно у центрі уваги були права і інтереси особи, яка вчинила злочин. Як підкреслив А.Д. Бойков, конгрес переніс акцент з пріоритетного захисту прав правопорушника на пріоритетний захист жертв правопорушення і суспільних інтересів, цим самим поставив нові суттєві завдання перед

⁸ Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: НОРМА – ИНФРА – М, 1998. – С. 165-167.

кримінальним, кримінально-процесуальним законодавством і віктимологічним розділом кримінологічної науки⁹.

Останнім часом проблема удосконалення процесуального статусу потерпілого привертає до себе увагу і міжнародно-правових організацій, що обумовлено прагненням ліквідувати дисбаланс в процесуальному положенні потерпілого і особи, яка вчинила злочин. Інтерес з цієї точки зору представляє рішення XI Конгресу Міжнародної Асоціації кримінального права (МАКП), на якому було вперше сформульовано вихідні положення і загальні принципи відшкодування шкоди потерпілим від злочинів. У преамбулі заключного документа цього Конгресу, зокрема, вказувалося, що “відшкодування шкоди потерпілому в результаті злочину є засіб поновлення юридичної і громадської рівноваги в руках сучасної правової політики... Ефективна компенсація, що базується на сучасних вимогах суспільної солідарності, є задачею суспільства, особливо в тих випадках, коли правопорушник невідомий або проти нього не порушували судовий процес, або його засуджували, але він неплатоспроможний”¹⁰.

Усвідомлюючи той факт, що відновлення прав жертв злочинів - найважливіша і серйозна загальнолюдська проблема, Рада Європи в липні 1995 р. в Барселоні провела Пан-Європейській семінар: “Урегулювання відносин між жертвою і злочинцем: підходи, проблеми, досягнення в їх вирішенні”. Лейтмотивом семінару була ідея врегулювання відносин між жертвою і злочинцем на основі створення медіатора - спеціального органу примирення потерпілого з обвинуваченим. Такі примирювальні процедури діють в Австрії, Франції, Норвегії, Іспанії, Великобританії. Справа в примирювальний орган надходить з органів прокуратури або суду і звичайно стосується злочинів неповнолітніх, але іноді і дорослого злочинця, але малозначного за своїм характером. Учасники семінару позитивно оцінили цю практику, як таку, що сприяє зниженню соціального напруження, кращому забезпеченню інтересів жертви злочину, справляє виховний вплив на правопорушника і, отже, позитивно впливає на рівень злочинності, будучи важливим профілактичним засобом¹¹.

Тлумачення наведених міжнародно-правових стандартів дозволяє зробити такі висновки. Сучасне міжнародне право виходить з того, що законодавче закріплення правового положення особи в будь-якому суспільстві належить до внутрішньої компетенції держави, яка, в свою чергу, повинна забезпечити: 1) створення належних оперативних, доступних, недорогих процедур реалізації закріплених у кримінально-процесуальному законодавстві прав потерпілих; 2) надання потерпілому своєчасної інформації про його роль в процесі, обсяг прав, що належать йому, терміни їх здійснення; 3) умови для викладу клопотань, думок, побажань; 4) надання потерпілому належної правової та іншої допомоги протягом всього провадження по справі; 5) вжиття заходів для забезпечення безпеки його самого і членів його сім'ї; 6) доступ до правосуддя без невинуватної затримки; 7) надання справедливої компенсації потерпілому або членам його сім'ї, в тому числі і в необхідних випадках за рахунок держави.

Вступаючи як повноправний член у світове співтовариство, наша країна проводить велику роботу в напрямку гармонізації національного правового поля із загальноновизнаними міжнародними стандартами, зокрема і в сфері захисту прав потерпілих від злочинів. Певні кроки щодо удосконалення процесуального статусу потерпілого здійснені розробниками

⁹ Бойков А.Д. Там само – С. 221.

¹⁰ Матеріали XI Конгреса Международной Ассоциации уголовного права. Заключительный документ. – С. 9. Див.: Ульянов В. Г. Реализация прав потерпевших в российском уголовном процессе: Автореф. дисс...канд. юрид. наук. – Краснодар, 1998. – С. 24-25.

¹¹ Бойков А.Д. Там само – С. 221-222.

проекту Кримінально-процесуального кодексу України, ст. 2 якого на перше місце серед завдань кримінально-процесуального законодавства України висуває охорону прав, свобод та законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави, яким злочином заподіяно шкоду. Крім того, в ньому значно розширені існуючі права потерпілого в кримінальному процесі.

Водночас, процес удосконалення законодавства, метою якого є створення належної правової бази, яка б комплексно захищала права і законні інтереси потерпілого в кримінальному процесі України, ще продовжується. Захисту прав та законних інтересів потерпілого сприятиме й надання йому прав, якими доцільно доповнити КПК України: право знайомитися з постановою про відмову в порушенні кримінальної справи та усіма матеріалами перевірки заяви або повідомлення про вчинений злочин, на підставі яких було винесене це рішення; знайомитися з постановою про призупинення провадження по кримінальній справі; користуватися в певних випадках кваліфікованою правовою допомогою за рахунок держави; вимагати відшкодування витрат, яких він зазнав у зв'язку з участю в досудовому провадженні та судовому розгляді справи; знайомитися із змістом доручення про надання правової допомоги в тих випадках, коли процесуальні дії запитуються на його клопотання.

Згідно з чинним законодавством практика відшкодування шкоди, завданої злочином, переважно реалізується на підставі заяви цивільного позову в кримінальному судочинстві, або в порядку цивільного судочинства. Проте такий підхід не може повністю задовольнити інтереси потерпілих від злочинів через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. До них, зокрема, можна віднести неплатоспроможність обвинуваченого (підсудного, засудженого), невстановлення особи, що вчинила злочин, приховання обвинуваченого від слідства або суду і т.п. У таких випадках в дію повинна вступити система державної компенсації збитку. Звернення до міжнародно-правових документів (п. 13 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів) свідчить про те, що прогресивне людство все більше усвідомлює необхідність і доцільність такого підходу¹². Створення державного фонду, з якого потерпілі могли б одержати відповідну компенсацію, розглядається всією міжнародною спільнотою як важлива гарантія правосуддя.

Керуючись прогресивними міжнародними стандартами, проект Кримінально-процесуального кодексу України закріплює в п. 5 ст. 62 можливість відшкодування шкоди, заподіяної злочином, за рахунок Державного фонду відшкодування збитків. Створення такого Фонду забезпечить також реалізацію статей 1177, 1207 Цивільного кодексу України, згідно з якими майнова шкода, заподіяна фізичній особі злочином, а також шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, якщо не встановлено персону, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною, відшкодовується державою.

Запровадження Державного фонду відшкодування збитків забезпечить вирішення однієї з найгостріших та соціально значущих проблем - відшкодування потерпілому заподіяної злочином шкоди. Таким чином, держава виконуватиме не лише обов'язок щодо кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особини, яка вчинила злочин, а й щодо захисту прав потерпілого.

На нашу думку, важливим методологічним положенням гармонізації законодавства нашої держави є зміст ст. 9 Конституції України, де записано: "Чинні міжнародні договори, згода на

¹² Рішенням ООН створено Міжнародний фонд допомоги жертвам злочинів. Див.: Павлов Н.Е. Субъекты уголовного процесса. – М.: Новый Юрист, 1997. – С. 99.

обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України". Реалізація цього конституційного припису дає можливість постійно розширювати межі національного законодавства України, збагачувати його за рахунок норм і принципів міжнародного права, які конкретизовані, уніфіковані та закріплені у міжнародних документах і віддзеркалюють правові надбання світової спільноти. Безумовно, це значною мірою сприяє поступовому зближенню національного законодавства України з міжнародною правовою системою, усуненню існуючих між ними протиріч, юридичних колізій, а також сприятиме захисту прав та законних інтересів осіб, які залучаються до орбіти кримінального судочинства.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 6 березня 2004 року)*

*Смирнов М.Г.,
асистент кафедри кримінального
процесу Одеської національної
юридичної академії*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОВИХ ФОРМ ВЗАЄМНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ПО КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Останнім часом світовим співтовариством розроблені і прийняті нові міжнародно-правові документи, норми яких містять розпорядження, спрямовані на врегулювання не тільки традиційних, але і нових форм взаємної правової допомоги по кримінальних справах: 1) використання відеоконференцз'язку (відеозв'язку) при розслідуванні і розгляді кримінальних справ; 2) виявлення, відстеження, закріплення і вилучення інформації, переданої по телекомунікаційних мережах як доказів по кримінальних справах.

Необхідність формування в національному кримінальному судочинстві процесуальних основ застосування нових форм співробітництва обумовлена потребами практичної діяльності правоохоронних і судових органів при розслідуванні кримінальних справ, а також тим, що в КПК України відсутній механізм реалізації згаданих вище нових форм правової допомоги. Дана обставина визначає необхідність кримінально-процесуального регулювання нових форм співробітництва в національному законодавстві. Ця необхідність прямо підкреслюється й у ст. 105 проекту нової редакції Конвенції про правову допомогу і правові відносини по цивільних, сімейних і кримінальних справах, підготовленої до підписання країнами-учасницями СНД. Зокрема, говориться, що компетентні установи юстиції договірних сторін при наданні правової допомоги вправі за взаємною згодою використовувати засоби відеозв'язку відповідно до внутрішнього законодавства договірних сторін¹.

¹ Волеводз А.Г., Серов В.Е. Проект новой редакции Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам. – М.: Секретариат Координационного Совета Генеральных прокуроров СНГ, 1999. – С. 42; Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам: Проект новой редакции. – М.: Секретариат Координационного Совета Генеральных прокуроров СНГ, 2002. – с. 52.